

PRVKY HMOTY V BOËTHIOVĚ ÚTĚŠE Z FILOSOFIE III, M. 9

Marek Otisk

1. Úvod

Jako samotné srdce, těžiště, střed či bod zlomu Boëthiovy *Útěchy z filosofie* je nezdědka označován devátý zpěv její třetí knihy.¹ Tato hexametrická báseň,² která osobitým způsobem vyjadřuje Boží uspořádání a řízení světa, jak byly prezentovány v Platónově dialogu *Timaios*, budila zájem i určité pohoršení již od středověku a dodnes se jí věnuje nemalá pozornost. Minimálně od doby tzv. karolinské renesance se křesťanští intelektuálové zabývali řadou otázek nastolených tímto hymnem. Boëthius v něm podstatná metafyzicko-theologická témata vyjádřil poeticky, takže zůstala značně otevřená různým možnostem výkladu. Vedle několika dílčích námětů lze za zásadní označit otázku, proč autor *Teologických traktátů* v těchto verších *Útěchy* prezentuje pohanskou vizi povstání světa a nakolik je tato vize v souladu s křesťanským přesvědčením.³

V této studii je pozornost zaměřena na jedno specifické téma, jež se v *Útěše* III, m. 9 objevuje. Konkrétně se jedná o verše 10–12, v nichž

¹ Viz např. T. Jürgasch, *A Consolation through Philosophical Insight? Boethius' Practical Philosophy*, in: M. Wiitala (vyd.), *Boethius' Consolation of Philosophy. A Critical Guide*, Cambridge 2024, str. 117–124; M. Fournier, *Boethius and the Consolation of the Quadrivium*, in: *Medievalia et Humanistica*, 34, 2008, str. 11; P. E. Szarmach, *The Timaeus in Old English*, in: C. J. Kay – L. M. Sylvester (vyd.), *Lexis and Texts in Early English: Studies Presented to Jane Roberts*, Amsterdam 2001, zejm. str. 258.

² Podrobněji srv. kupř. S. Blackwood, *The Consolation of Boethius as Poetic Liturgy*, Oxford 2015, str. 85–93.

³ Viz např. Bovo z Corvey (Bovo de Nova Corbeia), *Commentarius in Boethii carmen O qui perpetua*, III, vyd. R. B. C. Huygens, in: *CCM* 171, Turnhout 2000, str. 100; srv. J. Marenbon, *Pagans and Philosophers. The Problem of Paganism from Augustine to Leibniz*, Princeton – Oxford 2015, str. 59–61; P. Dronke, *The Spell of Calcidius. Platonic Concepts and Images in the Medieval West*, Firenze 2009, str. 38–43.

Boëthius slovy personifikované Filosofie popisuje Bohem uspořádané prvky hmoty, jejich charakter i vzájemné vazby. Na základě těchto veršů se tato studie pokouší poukázat na Boëthiovo rozumné živlům, jejich vlastnostem a relacím. Hlavním cílem článku je upozornit na provázanost inspiračních zdrojů, z nichž Boëthius čerpal, a posoudit jejich důležitost. Jelikož devátý zpěv třetí knihy *Útěchy* evidentně prezentuje platónský námět z dialogu *Timaios*, není sporu o tom, že platónské (a novoplatónské) učení zde hrálo zásadní roli.⁴ Tomu se však tato studie nevěnuje, pouze zmiňuje vybrané myšlenky, které jsou zásadní pro pochopení Boëthiových slov a jejich kontextuální zařamování. Vedle těchto inspiračních zdrojů se zdá být zřejmé, že Boëthius mohl využít i aristotelské a stoické podněty. A právě posouzení těchto dvou vlivných tradic je hlavním zkoumaným tématem této studie, která se pokouší doložit, že uvedené Boëthiovy verše vykazují znatelně větší soulad se stoickými koncepcemi.

K naplnění tohoto cíle je nejprve ve stručnosti představena zmíněná Boëthiova báseň s primárním zřetelem na verše o prvcích hmoty. Tyto verše jsou vztaženy k další pasáži *Útěchy*, kde se Boëthius o živlech vyjádřil velmi podobně. Stranou zájmu nezůstávají ani zmínky z jiných Boëthiových spisů, v nichž se dotkl sledovaného tématu (část 2). Následuje tezovitě nastínění platónského kontextu učení o živlech z dialogu *Timaios* a v dílech některých jeho komentátorů (část 3) a dále jsou rozebrány vlastnosti prvků podle aristotelské a stoické tradice (část 4) s důrazem na posouzení možného vlivu jednoho i druhého filosofického výkladu vlastností základních těles hmoty na Boëthiovy verše.

⁴ Nejstarší tradice výkladu Platónova *Timaia* byly již před časem dobře zpracovány, včetně práce s tímto dialogem v rámci vznikajícího i ustaveného novoplatonismu – viz např. M. Baltes, *Die Weltentstehung des platonischen Timaios nach den antiken Interpreten*, Leiden 1976. Stejně tak timaiovský kontext Boëthiovy *Útěchy*, včetně ohledu na důležitou roli deváté básně třetí knihy tohoto Boëthiova spisu – viz např. M. Baltes, *Gott, Welt, Mensch in der Consolatio Philosophiae des Boethius. Die Consolatio Philosophiae als ein Dokument Platonischer und Neuplatonischer Philosophie*, in: *Vigiliae Christianae*, 34, 1980, str. 313–340. Srv. také J. Nechutová – D. Stehlíková, *Stručné dějiny latinské literatury středověku*, Praha 2013, str. 42.

2. Boëthiova *Útěcha* III, m. 9 a prvky hmoty

Patrně pod vlivem novoplatónské tradice⁵ koncipoval Boëthius devátou báseň třetí knihy *Útěchy* jako modifikaci tradičního antického hymnu oslavujícího Boha,⁶ když ctil obvyklou strukturu tohoto literárního žánru (samozřejmě nikoli věcně-obsahovou náplň jednotlivých tvrzení).⁷ Báseň proto začíná úvodním oslovením Boha (ἐπικλήσις, v. 1–6), kde je Bůh označen za věčného (*ab aevum*) a neměnného (*stabilis*) původce (*sator*) a vládce (*gubernator*) světa, který je prost jakékoli zášti (*livore*), neboť je formou nejvyššího dobra (*forma summi boni*).⁸ Následuje výčet jeho vznešených činů (ἀρεταλογία, v. 6–21): Podle vzorů ve své mysli (*mens*) vytvořil krásný a z dokonalých částí dokonale složený svět (*mundus*), když nesouladné prvky hmotné látky (*elementa*) spoutal čísly (*numeri*) a zformoval světovou duši (*anima*), s jejíž pomocí vše rozpo-
hyboval a harmonicky (*consonus*) propojil, takže i jím stvořené menší duše (*animae minores*) se podle jeho zákona (*lex*) mohou navracet ke svému tvůrci.⁹ Na závěr přichází prosebná modlitba (εὐχή, v. 22–28), v níž Boëthius žádá o umožnění výstupu k prameni dobra (*fons boni*) a jeho nazření, neboť takto by mohli zbožní jedinci dosáhnout pokoje, protože by poznali konec (*finis*) i počátek (*principium*), průvodce (*vector*) i vůdce (*dux*), cestu (*semita*) i cíl (*terminus*).¹⁰

⁵ Podrobnosti o novoplatónských zdrojích nabízí např. P. Courcelle, *La Consolation de Philosophie dans la tradition littéraire. Antécédents et Postérité de Boèce*, Paris 1967, str. 161–176.

⁶ Srv. J. Marenbon, Boethius, Oxford 2003, str. 152 n.

⁷ Podrobně viz zejména J. Gruber, *Kommentar zu Boethius, De Consolatione Philosophiae*, Berlin 20062, str. 275 n., kde jsou k dispozici i další bibliografické odkazy na dřívější literaturu, která se věnovala této problematice. Částečně modifikovanou verzi téhož (se zdůrazněním Proklova vlivu) nabízí A. Lernould, *Boèce. Consolation de Philosophie III, metrum 9*, in: F. Karfik – E. Song (vyd.), *Plato Revived. Essays on Ancient Platonism in Honour of Dominic J. O'Meara*, Berlin – Boston 2013, str. 376–395. Srv. také R. Heinzmann, *Středověká filosofie*, Olomouc 2000, str. 109 n.

⁸ Boëthius, *Philosophiae consolatio* (= *Philos. consol.*), III, m. 9, vyd. C. Moreschini, München – Leipzig 2005, str. 79,1–80,6. České překlady viz Boëthius, *Filosofie utěšitelka*, přel. J. Hrůša, Olomouc 1995, str. 110 nebo též, *Filosofie utěšitelkou*, přel. V. Bahník, in: *Boëthius. Poslední Říman*, Praha 1981, str. 97.

⁹ Boëthius, *Philos. consol.* III, m. 9 (80,6–21 Moreschini); viz české překlady J. Hrůši, str. 110 n. nebo V. Bahníka, str. 97.

¹⁰ Boëthius, *Philos. consol.* III, m. 9 (80,22–28 Moreschini); viz české překlady J. Hrůši, str. 111 nebo V. Bahníka str. 97. Srv. podrobný výklad J. Grubera, *Kom-*

Tři Boëthiovy verše o prvcích hmoty, které patří do prostřední části tohoto zpěvu popisující Boží činy, zní následovně:

„Ty čísly vážeš prvky, aby chlad s plameny
i suché s vlhkými byly ve shodě, aby čistší oheň
neodlétl nebo aby tíha nepotápěla zemi.“¹¹

V šesté básni čtvrté knihy *Útěchy* se Boëthius vrací ke stejnému tématu a vyjadřuje se o prvcích velmi podobně:

„Tato svornost krotí stejným
způsobem prvky, aby rozpory
vlhkých se suchými střídavě ustoupily
a aby si důvěřoval chlad s plameny,
aby prchavý oheň stoupal do výše
a aby těžká země tíhou usedala.“¹²

Z těchto veršů lze vyčíst, že se Boëthius drží tradičního výkladu o čtyřech prvcích hmotné reality, které lze vystihnout protikladnými charakteristikami horkého (oheň, plameny) a chladného, resp. vlhkého

mentar zu Boethius, De Consolatione Philosophiae, str. 275–288; dále pak např. W. Beierwaltes, *Denken des Einen. Studien zur neuplatonischen Philosophie und ihrer Wirkungsgeschichte*, Frankfurt a. M. 2016², str. 322–336; nebo P. Dronke, *The Spell of Calcidius*, str. 36–48.

¹¹ Boëthius, *Philos. consol.* III, m. 9 (80,10–12 Moerschini): *Tu numeris elementa ligas, ut frigora flammis, / arida convenient liquidis, ne purior ignis / evolet aut mersas deducant pondera terras.* Všechny překlady Boëthia v tomto článku jsou mé vlastní. Srv. český překlad J. Hruší, str. 110: *Zákony svými živly vážeš, by horko i zima / sucho i vlhko ve shodě byly; teplejší oheň / aby nevzlétl ani váha pod vodu nestrhla zemi.* Srv. také překlad V. Bahníka, str. 97: *Spojuješ prvky dle čísel, ať chladné se s plameny shodne / suché s tekutým těž, aby čistší nevzlétl oheň / či aby velkou váhou se země neponořila.*

¹² Boëthius, *Philos. consol.* IV, m. 6 (130,19–24 Moerschini): *Haec concordia temperat aequis / elementa modis, ut pugnantia / vicibus cedant humida siccis / iungantque fides frigora flammis, / pendulus ignis surgat in altum / terraeque graves pondere sidant.* Srv. český překlad J. Hruší, str. 175: *Tuhle ta svornost těž na uzdě drží / živly a po právu dělí je, aby včas / sucho se střídalo s vlhkostí počasí, / letní žár ustoupil dohodě s mrazem. / Proto těž lehounký plámenek stoupá, / země však přetěžkou sedá se vahou.* Srv. také překlad V. Bahníka, str. 130: *Taková svornost spojuje rozporné / prvky v přírodě správným způsobem, / takže se střídá vlhké se suchým, / s chladem se vedra vyrovnávají, / prchavý oheň vznáší se do výše, / těžká země svou váhou se propadá.*

a suchého (země). Pod chladné a vlhké si lze snadno dosadit prvky vzduchu a vody (viz níže), které však nejsou jmenovitě uvedeny. Všechny elementy jsou vzájemně svázány čísly, které mezi jejich protikladnými vlastnostmi vytváří harmonický soulad, jenž brání neúměrnému vychýlení antagonistických živlů, tj. odlétnutí ohně a propadání země.

3. Harmonická úměra a Platónův *Timaios*

Obvyklý výklad citovaných veršů¹³ tematizuje Boëthiovu básnickou prezentaci teorie prvků hmoty a jejich spoutání harmonickými číselnými poměry podle Platónova dialogu *Timaios*.¹⁴ Platón v tomto díle hovoří o tvorbě těla veškerenstva (σῶμα κόσμου, *corpus mundanum*), které musí být viditelné (ὄρατόν, *visibilis*) a hmatatelné (ἄπτόν, *contiguum*), tudíž na počátku byly nezbytné prvky ohně (πῦρ, *ignis*) a země (γῆ, *terra*).¹⁵ Dále bylo nutné vytvořit vazbu mezi těmito protikladnými prvky. Jelikož vznikající masa veškerého těla je trojrozměrná, jsou zapotřebí dva prostředníci, kterými lze oheň a zemi propojit: jimi se staly prvky vzduchu (ἄēr, *aer*) a vody (ῥῑδωρ, *aqua*). Takto povstaly čtyři empedokleovské¹⁶ prvky světa, které byly navzájem svázány souladnou proporcí poměrů (ἀναλογία κάλλιστα, *mensura congrua*), takže oheň se má ke vzduchu jako vzduch k vodě a zároveň vzduch se má k vodě

¹³ Srv. např. J. Magee, *Boethius' Philosophiae consolatio: The Intersection of Literary Form and Philosophical Content*, in: M. Wiitala (vyd.), *Boethius' Consolation of Philosophy*, str. 29 n.; S. McCluskey, *Boethius's Astronomy and Cosmology*, in: N. H. Kaylor – P. E. Phillips (vyd.), *A Companion to Boethius in the Middle Ages*, Leiden – Boston 2012, str. 54–63; a další.

¹⁴ Platón, *Timaeus* (= *Tim.*) 31b–32c (český překlad Platón, *Timaios*, in: *Spisy*, IV, přel. F. Novotný, Praha 2003, str. 392 n.). Pro srovnání jsou v dalším textu této podkapitoly uvedeny vedle řeckých termínů i latinské pojmy, jichž ve svém překladu použil Calcidius, *In Platonis Timaeum commentarius* (= *In Plat. Tim.*), vyd. a přel. J. Magee, *On Plato's Timaeus*, Cambridge, Mass. – London 2016, str. 48–50.

¹⁵ K některým aspektům tohoto Platónova učení viz např. J. Stránský, *Problematika kosmogonie v Platónově dialogu Timaios*, in: *Reflexe*, 54, 2018, str. 69–76.

¹⁶ Tak jsou elementy často nazývány, neboť jejich nejstarší dochovaný výčet je v tomto kontextu obvykle spojován s Empedoklem z Akragantu, viz např. Diogenés Laertios, *Vitae philosophorum* (= *DL*), VIII, 76, vyd. M. Marcovich, Berlin 2008, str. 620, 15–16. Srv. také např. P. Kingsley, *Empedocles and His Interpreters: The Four-Element Doxography*, in: *Phronesis*, 39, 1994, str. 235–254; nebo R. B. de Castilho, *The Theory of Four Elements Through History and Its Influence on the Development of Chemistry*, in: *Philosophy Study*, 11, 2021, str. 915 n.

jako voda k zemi. Jde tedy o úměru, kterou lze zapsat $a/b = b/c$ a $b/c = c/d$ neboli $a/b = c/d$, čemuž zároveň odpovídá poměr b/c . Touto matematickou úměrou poměrů zakládá Platón harmonii a pouto (δεσμός, *nexus*) materiálního světa.¹⁷

V Boëthiových verších se však explicitně zmiňují pouze prvky ohně a země, jimž jsou připsány protikladné pohyby: oheň míří vzhůru a země zase padá dolů, tzn. první je tak lehké, že hrozí jeho ulétnutí, druhé naopak tak těžké, že je na místě obava z propadu do hlubin. Lehkost a tíži však Boëthius neuvádí, když vyjmenovává dvojici protikladných vlastností, které se s elementy pojí. Místo nich se objevují charakteristiky chladného a horkého (plameny), resp. suchého a vlhkého.

To se zdá být v rozporu s platónskými charakteristikami přirozených vlastností, které se s prvky pojí. Podle platónského učení totiž nejsou prvky charakterizovány dvojicí protikladných vlastností, nýbrž k jejich patřičnému vystižení je nutno postulovat tři dvojice protichůdných charakteristik. Již v *Timaiovi* je (podobně jak o tom píše i Boëthius) předpokládána zásadní odlišnost mezi živly ohně a země, ale zároveň je akcentován trojrozměrný charakter hmotného světa, což vedlo (v systematictější podobě až u Platónových komentátorů a pokračovatelů) k vytyčení tří přirozených vlastností každého ze čtveřice prvků,¹⁸ a to se u Boëthia neobjevuje. Podle teorie z dialogu *Timaios* je protiklad prvků ohně a země vyjádřen tím, že ohni přísluší ostrost (ὀξύτης), jemnost (λεπτομέρεια) a pohyblivost (εὐκίνησία), neboť je ostrý (*acutus*), jemný (*subtilis, tenuis*) a pohyblivý (*mobilis*), kdežto zemi tupost (ἀμβλύτης), hrubost (παχυμέρεια) a nehybnost (ἀκίνησία), jelikož je to prvek tupý (*obtusa*), hrubý (*corpulenta, crassa*) a postrádá pohyb (*immobilis*).¹⁹ Prostřední prvky pak vždy přebírají dvě vlastnosti od toho živlu, jemuž jsou blíže, a jednu charakteristiku sdílí se vzdálenějším prv-

¹⁷ Srv. např. L. Brisson – S. Ofman, *The Two-Triangle Universe of Plato's Timaeus and the In(de)finite Diversity of the Universe*, in: *Apeiron*, 54, 2021, str. 494–495.

¹⁸ Některé interpretační možnosti Platónova výkladu v *Timaiovi* rozvádí např. O. Krása, *Bodies and Space in the Timaeus*, in: C. Jorgenson – F. Karfik – Š. Špinka (vyd.), *Plato's Timaeus. Proceedings of the Tenth Symposium Platonicum Pragense*, Leiden – Boston 2021, str. 131–148; nebo G. Van Riel, *Matter Doesn't Matter: On the Status of Bodies in the Timaeus*, tamt., str. 169–186.

¹⁹ Proklos, *In Platonis Timaeum commentaria* (= *In Plat. Tim.*) III [Tim. 32A–B], vyd. E. Diehl, sv. 2, Leipzig 1906, str. 39,19–41,8; Calcidius, *In Plat. Tim.* I,21–22 (150–154 Magee) a v mírně modifikované podobě Isidor ze Sevilly (Isidorus Hispalensis), *De nat. rerum* XI,1, vyd. J. Fontaine, Bordeaux 1960, str. 213.

kem. Vzduch je jemný a pohyblivý jako oheň, avšak se zemí ho pojí tupost, voda se shoduje s ohněm pouze v pohyblivosti, naproti tomu se sobě bližší zemí sdílí tupost a hrubost.²⁰

Tato triáda vlastností prvků umožňuje snadno vysvětlit vzájemnou matematickou vazbu mezi prvky. Kupříkladu utrechtský biskup Adalbold (zemř. 1026) přehledně vyjádřil geometrickou úměru vyjadřující vztah vlastností prvků s využitím poměru $3/2$.²¹ Pokud všem třem přirozeným charakteristikám ohně je přidělena hodnota „3“, pak bude prvku ohně náležet číslo 27, tj. 3^3 . Podobně stanoví-li se hodnota vlastností země jako „2“, bude prvku země příslušet číslo 8, tj. 2^3 . Analogicky lze získat i čísla prostředkujících prvků. Prvku vzduchu, který je blíže ohni, s nímž tak sdílí dvě vlastnosti, přirozeně připadá číslo 18, neboť dvě jeho vlastnosti lze vystihnout číslem „3“, kdežto jednu číslem „2“, tzn. $3^2 \times 2 = 18$. Prvek vody je zase blíže zemi, s níž tak sdílí dvě své charakteristiky (tedy číslo „2“) a pouze jednu s ohněm (tj. číslo „3“). Proto vodě odpovídá číselná hodnota 12, neboť je to 3×2^2 .²²

Adalbold takto propojil geometrické pouto s vlastnostmi prvků a jasně odkázal na tzv. diagram lambda, s jehož pomocí Platón v *Timaiovi* vysvětloval vznik světové duše.²³ Matematický řád, harmonická shoda

²⁰ Recepce tohoto platónského učení o vlastnostech prvků v hellénismu a raném středověku představují např. I. Caiazzo, *La forme et les qualités des éléments: lectures médiévales du Timée*, in: F. Celia – A. Ulacco (vyd.), *Il Timeo Egesi greche, arabe, latine*, Pisa 2012, str. 310–318; nebo B. Obrist, *La cosmologie médiévale: Textes et images. I. Les fondements antiques*, Firenze 2004, str. 263–304.

²¹ Adalbold z Utrechtu (Adalboldus Traiectensis), *Commentarius in Boethii carmen O qui perpetua*, vyd. R. B. C. Huygens, CCM 171, str. 129–132. Popis Adalboldova komentáře nabízí např. S. E. Fischer, *Boethius Christianus sive Platonius. Frühe mittelalterliche Kommentare zu O qui perpetua mundum ratione gubernas*, in: R. F. Gleis – N. Kaminski – F. Lebsanft (vyd.), *Boethius Christianus? Transformationen der Consolatio philosophiae in Mittelalter und Früher Neuzeit*, Berlin 2010, str. 168–177, nebo T. Gregory, *Il commento a Boezio di Adalboldo di Utrecht*, in: týž, *Platonismo medievale. Studi e ricerche*, Roma 1958, str. 1–15.

²² Výklad této problematiky nabízí např. S. McCluskey, *Boethius's Astronomy and Cosmology*, str. 60 a 64 n.; I. Caiazzo, *The Four Elements in the Work of William of Conches*, in: B. Obrist – I. Caiazzo (vyd.), *Guillaume de Conches: philosophie et science au XIIe siècle*, Firenze 2011, str. 23–25, nebo táž, *Filosofia della natura e fisica elementare nell'alto medioevo*, in: *La conoscenza scientifica nell'alto medioevo*, Spoleto 2020, str. 1076–1078.

²³ Podrobněji viz např. C. Hoenig, *Calcidius on Cosmic Harmony*, in: F. Pelosi – F. M. Petrucci (vyd.), *Music and Philosophy in the Roman Empire*, Cambridge 2020, str. 267–273; nebo C. V. Crialesi, *Mathematics and Philosophy at the Turn of the First Millennium: Abbo of Fleury on Calculus*, London 2025, str. 82–90.

či souladný poměr, to vše je typické nejen pro duši, nýbrž také pro materiální svět. Poměr seskvialtery, tedy $3/2$, odpovídá tomu, co Platón označil za analogické svázání, tzn. $a/b = b/c$ a $b/c = c/d$, čili $a/b = c/d$, čemuž zároveň odpovídá poměr b/c . V Adalboldově konkretizaci tedy $27/18 = 18/12$ a $18/12 = 12/8$, resp. $27/18 = 18/12 = 12/8$, protože všechny tyto hodnoty vyjadřují totožný poměr $3/2$.

Také v době, která je Boëthiově životu blíže, lze nalézt podobný výklad platónských vlastností prvků, v němž číselné hodnoty prvků i jejich vlastností vyjadřují geometrickou úměru. Jde o stručný fragment obvykle nazývaný *De quattuor elementis*, jež vznikl patrně v 6. století a nezdá se být spojován s Cassiodorovými *Institutiones*.²⁴ V tomto případě je využito dvojnásobného poměru, když ohni je přisouzena hodnota 12, vzduchu 24, vodě 48 a zemi 96. Takto vzniká harmonické pouto mezi živly, které lze v souladu s uvedeným vyjádřit jako $12/24 = 24/48$ a $24/48 = 48/96$, resp. $12/24 = 24/48 = 48/96$, neboť vztahy mezi prvky souladně vystihuje dvojnásobný poměr.

Uvedené číselné hodnoty přebírají také vlastnosti prvků, tudíž ostrost má vždy hodnotu 12 (vyskytuje se pouze u ohně), stálost či nepohyblivost je výhradně 96 (charakterizuje výlučně zemi), kdežto v ostatních případech (jemnost – hrubost, tupost a pohyblivost) záleží na prvku, jemuž je daná charakteristika vlastní. Tímto způsobem neznámý autor fragmentu *De quattuor elementis* mohl ukázat, že stejný poměr (tady dvojnásobek) vhodně vyjadřuje také přechod jedné vlastnosti v její opak. Ostré (12 = oheň) se harmonicky mění v tupé (48 = voda), pomocí jemného a pohyblivého (obojí 24 = vzduch), jelikož $12 \times 48 = 24 \times 24 = 576$. Podobně stálé (96 = země) se rozpohybuje (24 = vzduch) skrze hrubé a tupé (obojí 48 = voda), protože $96 \times 24 = 48 \times 48 = 2304$. A nejinak je tomu v případě transmutace jemného (12 = oheň) v hrubé (96 = země), k čemuž pomáhají tupé a pohyblivé (tj. 24 a 48, neboť jedno přísluší vzduchu a druhé vodě), tzn. $12 \times 96 = 24 \times 48 = 1152$. I tyto přechody mezi opačnými vlastnostmi prvků vyjadřují stejný dvojnásobný poměr:

²⁴ *Excerptum de quattuor elementis*, vyd. R. A. B. Mynors, in: Cassiodorus Senator, *Institutiones*, Oxford 1937, str. 167 n. Autor tohoto fragmentárního textu v připojeném schématu zachycuje nejen platónské triády vlastností prvků, ale také připojuje aristotelské duální charakteristiky elementů a vedle úměrných vztahů mezi čísly prvků a jejich kvalitami uvádí i Platónova dokonalá tělesa jako geometrické tvary každého ze živlů: oheň jako pravidelný čtyřstěn, vzduch jako sféru (Platón samozřejmě zmiňuje pravidelný osmistěn), vodu jako pravidelný dvacetistěn a zemi jako krychli, tj. pravidelný šestistěn.

576/1152 = 1152/2304. Harmoničnost je tak zachována i v případě přirozených charakteristik prvků.²⁵

V kontextu sledovaných veršů z *Útěchy* lze předpokládat, že právě takovéto harmonické číselné poměry označil Boëthius jako příčinu souladu (*convenio*) či svornosti (*concordia*).²⁶ V obou případech totiž nejprve zmiňuje číselnou harmonickou vazbu mezi prvky, teprve následně přichází s jejich vlastnostmi. Tento matematický rámec potvrzují i jiná jeho díla, v nichž se otevřeně hlásí k platónské teorii číselné harmonizace disparátních prvků hmoty. Stačí zmínit dva příklady. V *Základech hudby* uvádí soulad (*armonia*) spojující rozdílnosti (*diversitates*) a protikladné síly (*contrariae potentiae*) prvků jako doklad působnosti hudby světa (*musica mundana*).²⁷

Podrobnější výklad je v *Úvodu do aritmetiky*, kde Boëthius nejprve klade čísla do Stvořitelovy mysli (*in animo conditoris*), aby hned dodal, že právě z nich je odvozena mnohost (*multitudo*) čtyř prvků.²⁸ To detailněji rozebírá na počátku druhé knihy tohoto díla, kde se věnuje aritmetickým pravidlům pro přechod číselných sekvencí uspořádaných podle různých poměrů na původní poměr rovnosti, tj. 1/1. Praktickým dokladem jsou mu právě prvky, z nichž jsou složeny (*componere*) všechny věci (*res*) a na něž zase mohou být všechny věci rozloženy (*solvere*). Výčet těchto prvků je patrně inspirován epikurejským myslitelem Lucretiem Carem: veškerá tělesa světa (*corpora mundi*) se zrodila z deště (*imber*, tj. voda) a země (*terra*), vánku (*anima*, tj. vzduch) a ohně (*ignis*).²⁹ Ale

²⁵ Podrobněji viz např. M. Otisk, *The Four Elements and Their Characteristics according to the Schema in the Early Medieval Anonymous Fragment De Quattuor Elementis*, in: *Cosmos and History*, 17, 2021, č. 3, str. 462–500; nebo I. Morresi, *Le Institutiones humanarum litterarum di Cassiodoro. Commento alle redazioni interpolate Φ Δ*, Turnhout 2023, str. 358–382.

²⁶ Srv. J. Baťa – Z. Halas – K. Žytková, *Poslední Říman*, in: Boëthius, *O základech hudby*, přel. A. Burda – M. Ctibor, Praha 2023, str. 14.

²⁷ Boëthius, *De institutione musica*, I,2, vyd. G. Friedlein, Leipzig 1867, str. 187 n.

²⁸ Boëthius, *De arithmetica* (= *De arithm.*), I, 2, vyd. H. Oosthout – I. Schilling, CCL 94A, Turnhout 1999, str. 14,3–5. Srv. I. Zachová, *Boethiovo De institutione arithmetica v Hrotsvitině Sapientii*, in: L. Karfíková – Z. Šír (vyd.), *Číslo a jeho symbolika od antiky po renesanci*, Brno 2003, str. 146.

²⁹ T. Lucretius Carus, *De rerum naturam* (= *De rerum nat.*) I,714–715, vyd. M. Deufert, Berlin – Boston 2019, str. 28: ... *et qui quattuor ex rebus posse omnia rentur / ex igni terra atque anima procrecere et imbri*. Český překlad T. Lucretius Carus, *O přírodě*, přel. J. Kolář, Praha 1948, str. 34. Lucretius je zde k této teorii kritický.

i tyto prvky jsou složené a lze je rozložit, neboť pochází z číselných poměrů a mají svůj původ v rovnosti (*aequalitas*).³⁰

Boëthiovo vyjmenování prvků naznačuje vazbu mezi zemí a vodou, resp. ohněm a vzduchem, proto se zdá být evidentní, že v básních *Útěchy* odkazy na suché (země) a vlhké (voda), resp. plameny (ohně) a chladné (vzduch), odkazují právě na platónskou harmonii $a/b = c/d$, jíž odpovídá i poměr b/c .³¹

4. Horké a chladné, suché a vlhké

4.1 Aristotelés

Třebaže platónská tradice rozlišuje triadickou strukturu přirozených vlastností živlů, Boëthius v citovaných verších *Útěchy* nic podobného nenaznačuje. Harmonické pouto je vztaženo na horké a chladné, resp. suché a vlhké, což takřka automaticky sugeruje představu Aristotelovy teorie zakládajících vlastností prvků,³² podle níž jsou tyto dvojice protikladů pro čtveřici prvotních těles zásadní, když v každém jsou zastoupeny vždy dvě z těchto vlastností.³³ Ohně je protikladem k zemi, neboť je horký (θερμός), kdežto země je chladná (ψυχρός). Tento antagonismus je však překonán vzduchem a vodou. Vzduch je totiž stejně jako oheň horký, na rozdíl od něj je však také vlhký (ὕγρός), voda je stejně jako vzduch vlhká, avšak na rozdíl od něj není horká, protože jí přísluší chlad, který voda sdílí se zemí, čímž dokonává přechod od horkého ohně ke studené zemi. Vytváří se tak koloběh elementů, kdy sousední prvky vždy sdílí jednu společnou vlastnost, kdežto druhou mají protikladnou. Naprostými protiklady jsou podle této Aristotelovy teorie horký a suchý (ξηρός) oheň a studená a vlhká voda, resp. horký a vlhký vzduch a studená a suchá země.³⁴

³⁰ Boëthius, *De arithm.* II,1 (CCL 94A,93,5–94,16).

³¹ Srv. A. Lernould, Boëce. *Consolation de Philosophie III, metrum 9*, str. 386–391.

³² Srv. T. J. Crowley, *Aristotle's 'So-Called Elements'*, in: *Phronesis*, 53, 2008, str. 223–242.

³³ Aristotelés, *De generatione et corruptione* (= *De gen. et corr.*) II,3–4,330a–331b. Srv. A. Hicks, *Composing the World. Harmony in the Medieval Platonic Cosmos*, Oxford 2017, str. 193–197.

³⁴ Aristotelés, *De gen. et corr.* II,3,331a. Pro výklad viz např. T. Scaltsas, *Mixing the Elements*, in: G. Anagnostopoulos (vyd.), *A Companion to Aristotle*, Chichester 2009, str. 242–259; nebo souhrnný přehled H. S. Lang, *The Order of Nature in*

Určité prolínání platónské a aristotelské koncepce elementů a jejich vlastností (matematické pouto geometrické úměry a koloběh dvou střídajících se přirozených charakteristik prvků) nebylo dobově ničím neobvyklým.³⁵ V případě *Útěchy* se záměr harmonizovat Platóna a Aristotela nabízí o to více, že Boëthius v jiných souvislostech právě tento záměr deklaroval.³⁶ Mohlo by se proto zdát, že Boëthius v okamžiku, kdy prezentuje učení o elementech z dialogu *Timaios*, nabízí jako příklad jeho naplnění aristotelskou teorií vlastností prvků. Přitom Boëthiovo uvedení protikladných charakteristik horkého a chladného, resp. suchého a vlhkého, naznačuje, že každý prvek lze spojit vždy s jednou vlastností. Podobné tvrzení lze snadno doložit u samotného Aristotela, neboť i on zaznamenal, že každému prvku vždy dominuje jeden rys: oheň je primárně horký, až sekundárně suchý; vzduch je zejména vlhký, teprve potom je horký; voda je v základu chladná a až poté vlhká; a země je hlavně suchá, teprve následně je studená.³⁷ Takto by bylo možné vyložit Boëthiovy verše jako výčet všech čtyř prvků, kde vzniká harmonie mezi ohněm (plameny) a vodou (chlad), resp. zemí (suché) a vzduchem (vlhké).

Tento výklad Boëthiových veršů je jistě možný, ovšem přináší s sebou hned několik problémů, které indikují nesoulad mezi Platónovými slovy z *Timaia* a Aristotelovým pojetím prvků. Platónova harmonická úměra totiž stanoví, že oheň má stejný vztah ke vzduchu, jako je relace

Aristotle's Physics. Place and the Elements, Cambridge 1998, str. 219–258. Latinské ekvivalenty zmíněných vlastností prvků lze uvést např. podle Isidora ze Sevilly, *De nat. rerum*, XI,2 (213–217 Fontaine), který cituje Ambrože z Milána – srv. Ambrožův *Exameron*, III,4,18, vyd. K. Schenkl, *CSEL* 32/1, Wien 1896, str. 71 n.: *calidus – frigidus, humidus – siccus/arida*. Právě oba světci (Isidor a Ambrož) v daných pasážích svých děl (a třeba výše uvedený Proklos či mnoho dalších) názorně dokládají, že dobově se evidentně odlišovaly platónské a aristotelské kvality prvků, přičemž Boëthius uvádí aristotelské, byť je to v kontextu výkladu platónského učení.

³⁵ Macrobius, *Commentarius in somnium Scipionis* (= *In somn. Scip.*), I,6,24–27, vyd. J. Willis, Stuttgart – Leipzig 1994², str. 22,21–23,14; Calcidius, *In Plat. Tim.* II,317–318 (616–618 Magee); Isidor ze Sevilly v *De nat. rerum*, XI,1–3 (213–217 Fontaine) obě koncepce představuje samostatně a staví je vedle sebe.

³⁶ Boëthius, *In librum Aristotelis Peri hermeneias commentarii (editio secunda)*, II,3, vyd. K. Meiser, Leipzig 1870, str. 80,1–6. Srv. (ve velmi podobném kontextu) S. McCluskey, *Boethius's Astronomy and Cosmology*, str. 59.

³⁷ Aristotelés, *De gen. et corr.* II,3,331a. Srv. kupř. J. Longrigg, *Elementary Physics in the Lyceum and Stoa*, in: *Isis*, 66, 1975, str. 216 n.; nebo M. Krizan, *Elemental Structure and the Transformation of the Elements in On Generation and Corruption 2.4*, in: B. Inwood (vyd.), *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 45, 2013, str. 213–216.

mezi vodou a zemí, což z Aristotelovy koncepce rozhodně neplyne.³⁸ Pokud by podle naznačeného schématu Boëthius vycházel z Aristotela, pak by popsal odlišné vazby mezi prvky, totiž korelaci vztahů mezi vodou a ohněm (chladné – plameny) a mezi zemí a vzduchem (suché – vlhké). Třebaže se jedná o jiné vztahy, lze je vyložit v souladu s Platónem,³⁹ ale určité pnutí mezi oběma koncepcemi se tím neztrácí.

Další interpretační obtíž souvisí s transmutací prvků. Z Platónova dialogu *Timaios* totiž poměrně zřetelně plyne, že ke změnám prvků dochází vždy proměnou jedné vlastnosti v její opak.⁴⁰ Tedy z ohně se stane vzduch tím, že se otupí ostrost; vzduch přejde ve vodu zhrubnutím jemného; konečně z vody vzniká země tak, že se pohyblivé přestane hýbat. Tímto postupem je dodržena potřebnost dvou prostředníků mezi protiklady ohně a země a přirozené vlastnosti prvků korespondují s matematickou úměrou, která u trojrozměrných prvků klade nutnost dvou mediátorů mezi krajnostmi.

Aristotelova teorie je v tomto ohledu značně odlišná. I v ní se počítá s transmutací prvků, a to rovněž skrze přeměnu jedné vlastnosti živlu v její opak. Ovšem binární povaha přirozených vlastností elementů vede k závěrům, že vzduch se může bezprostředně změnit v oheň, když se vlhké stane suchým, avšak může se změnit i ve vodu, když vychladne horké. Voda se opačným způsobem transformuje ve vzduch (oteplení chladného), ale může se změnit i v zemi, když ztratí vlhkost a vyschne. Stejně tak země může přejít ve vodu (zvlhčení suchého), zároveň se z ní však může stát i oheň, když se chladné změní v horké. Z toho plyne, že nejinak je tomu v případě ohně – chladnutím horkého se z něj stane země, přeměnou suchého ve vlhké se transformuje ve vzduch.⁴¹ Pokud se má měnit voda v oheň nebo země ve vzduch, je zapotřebí postupné

³⁸ Tento rozpor Aristotelovy a Platónovy koncepce z *Timaiu* explicitně vyjádřil již Boëthiův starší současník Proklos, *In Plat. Tim.* III [*Tim.* 32A–B] (38,31–39,19 Diehl).

³⁹ Pokus o harmonizační čtení tohoto vztahu s aristotelovými vlastnostmi prvotních těles nabízí Macrobius, *In somn. Scip.* I,6,32–33 (24,4–18 Willis).

⁴⁰ Srv. Proklos, *In Plat. Tim.* III [*Tim.* 32A–B] (40,22–41,9 Diehl) nebo Calcidius, *In Plat. Tim.* I,22 (152–154 Magee); výklad těchto pasáží nabízí např. E. Kutasch, *The Ten Gifts of the Demiurge. Proclus' Commentary on Plato's Timaeus*, London 2011, str. 67 n.; S. Gersh, *Concord in Discourse: Harmonics and Semiotics in Late Classical and Early Medieval Platonism*, Berlin – New York 1996, str. 129–138 ad.

⁴¹ Aristotelés, *De gen. et corr.* II,4,331a–b. Srv. detailnější výklad, včetně dalších důsledků této teorie, který podává D. Ebrey, *Aristotle on the Matter for Birth, Life, and the Elements*, in: L. Taub (vyd.), *The Cambridge Companion to Ancient Greek and Roman Science*, Cambridge 2020, str. 89–95.

proměny obou vlastností prvotních těles, tedy mediační role vzduchu (v případě změny ohně na vodu) a vody (v případě změny vzduchu na zemi).⁴² Aristotelovo schéma transmutace prvků má proto bytostně kruhovou podobu a umožňuje, aby země bezprostředně přecházela v oheň a oheň v zemi, což je v příkrém rozporu s platónskou tradicí i matematickým zarámováním Boëthiova pojednání o prvcích v *Útěše* III, m. 9.

A lze zmínit ještě třetí komplikaci, která plyne z Boëthiových veršů, pokud by byly nahlíženy jako aristotelské učení o prvcích. Harmonické svázání čísla má totiž bránit ohni v ulétnutí a zemi v propadu do hlubin. Tímto jsou zřejmě naznačeny pohyb vzhůru, tj. od středu (oheň), a dolů, tj. do středu (země). Aristotelés stanovil pohyb (κίνησις) jako základní rys fyzických těles, když rozlišoval dva druhy přirozených pohybů: kruhový (κύκλος) kolem středu (τὸ μέσον) a přímočarý (εὐθεία), který směřuje buď nahoru (ἄνω), tzn. od středu, nebo dolů (κάτω), tj. ke středu.⁴³ Kruhový pohyb je typický pro éther (αἰθήρ), který je odlišný od ostatních čtyř prvků, neboť mu přísluší stálost, neměnnost či věčnost a nachází se nad ostatními prvky.⁴⁴ Jedná se tedy o pátý prvek, který předčí ostatní živly v dokonalosti, vznešenosti apod.

V případě ostatních čtyř elementů jsou podle Aristotela pohyby dány rovněž jejich přirozenými vlastnostmi. Pohyb vzhůru zajišťuje horko, pohyb dolů zase chlad, proto se přirozeně oheň a vzduch pohybují nahoru a voda a země dolů. Zároveň ale platí, že suché prvky automaticky směřují ke krajnostem, čímž se liší od vlhkých prvků, pro něž je typické prostřední postavení. Oheň a země jako suché prvky jsou proto od sebe přirozeně vzdáleny, kdežto mezi nimi se nacházejí vzduch a voda.⁴⁵ Takto lze připustit, že třebaže se země může bezprostředně měnit v oheň (změna horkého v chladné), tak tyto prvky spontánně inklinují k opačnému umístění (horký oheň nahoru, chladná země dolů).

K tomu je vhodné doplnit, že podle Aristotela má veškerenstvo (τὸ πᾶν) tvar koule, když nebe (οὐρανός) je tvořeno výhradně étherem, kdežto pod ním se nacházejí všechny ostatní prvky, pro něž je již přirozený přímočarý pohyb. Chladné elementy země a vody lze také označit za

⁴² Aristotelés, *De gen. et corr.* II,4,331b.

⁴³ Aristotelés, *De caelo*, I,2,268b. Podrobnější výklad nabízí např. C. Byrne, *Aristotle's Science of Matter and Motion*, Toronto 2018, str. 59–69.

⁴⁴ Aristotelés, *De caelo*, I,3,270a–b. Srv. např. K. Thein, *Aristotelés o povaze a pohybu nebeské sféry I. Nebe jako tělesná podstata*, in: *Reflexe*, 55, 2018, str. 5–22.

⁴⁵ Podrobný rozbor a zdůvodnění nabízí B. Berman, *Cosmology, Chemistry, and Aristotle's Elemental Powers*, in: *Phronimon*, 19, 2018, č. 1.

těžké (βαρύς) prvky, proto přirozeně tíhnou ke středu (tj. dolů), kdežto horké živly vzduchu a ohně jsou lehkými (ῥαυφός) prvky a táhne je to od středu.⁴⁶ Všem čtyřem živlům jsou rovněž přisouzeny kulovité sféry, když prvek země je přirozeně nejniž, soustředí se v centru veškerenstva, a je tedy nehybným středem.⁴⁷

Tuto aristotelskou kosmologickou teorii lze ale jen velmi obtížně vztáhnout na Boëthiova slova o ohni, kterému musí matematický soulad bránit v odlétnutí, či o stejným způsobem vázané zemi, jež se díky tomu nepropadá do hlubin. Oheň totiž přirozeně směřuje vzhůru, ale nemůže překročit rozhraní sublunární oblasti – vždy dospěje maximálně k hranici sféry étheru a dále nemá, kam by stoupal. Podobně země přirozeně klesá pod sféru prvku vody, ale je nemožné, aby klesala níž, než je její stabilní středové umístění. Aristotelés proto nepotřeboval souladné harmonické pouto, které by bránilo těmto krajním prvkům, aby vykročily za hranice možného. Zdá se proto být málo pravděpodobné, že Boëthiovy verše odkazují k aristotelské kosmologii.

4.2 Stoikové

Určitou interpretační alternativu by mohlo nabízet stoické učení o prvcích a jejich vlastnostech, včetně kosmologických konsekvencí, jež z jejich teorií plynou. Ostatně tradice stoického výkladu Platónova *Timaia* je dobře zmapována a má svůj evidentní vliv i na novoplatónské komentáře k tomuto dialogu.⁴⁸ Boëthius by rozhodně nebyl prvním, kdo by takto využil stoické teorie a lze předpokládat, že navazoval na dřívější obdobně koncipované výklady.

Nejprve se zaměřím na první výše uvedený nesoulad aristotelské a platónské teorie. Platón v *Timaiovi* uvádí, že oheň se má ke vzduchu stejně jako voda k zemi, což ale nekoresponduje s aristotelskými dominantními vlastnostmi prvků, pokud by byly aplikovány na Boëthiovy verše. V nich je totiž naznačena korelace vztahu mezi horkým ohněm a studenou vodou s relací vlhkého vzduchu a suché země. Od Diogena Laertského víme, že se stoicí filosofové Zénón, Chrysippos či Archedemos z Tarsu přikláněli k jinému výkladu přirozených vlastností prvků, než tomu bylo v případě Aristotela, třebaže se s ním v mnohém shodují. I u stoiků totiž platí, že klíčové jsou protikladné charakteristiky horkého

⁴⁶ Aristotelés, *De caelo*, IV,5,312a–b.

⁴⁷ Tamt. II,14, 296a–297a.

⁴⁸ Souhrnně viz např. G. Reydam-Schils, *Demiurge and Providence. Stoic and Platonist Readings of Plato's Timaeus*, Turnhout 1999.

a chladného, resp. suchého a vlhkého. Stoici (rovněž ve shodě s Aristotelem a jeho primárním rysem krajních elementů) připisovali ohni vlastnost horkého a zemi vnímali jako suchou. Rozdíl však spočívá v tom, že oproti peripatetické tradici připsali vlhkost vodě a chlad vzduchu.⁴⁹ Při aplikaci této stoické koncepce na Boëthiovy verše by dvojice protikladů chlad – plameny odkazovala ke dvojici prvků vzduch – oheň a protiklady suchého a vlhkého by zase ukazovaly na prvky země a vody. Takto by se patřičně naplnila Platónova geometrická úměra $a/b = c/d$, tedy že oheň se má ke vzduchu jako voda k zemi, když se stejným způsobem má k sobě vzduch a voda.

Také v případě rozporu mezi platónským a aristotelským učením o transmutaci prvků lze zajímavým způsobem uvažovat o tom, že Boëthius mohl uvedením dichotomních vlastností prvků suché – vlhké a horké – chladné sledovat nearistotelský inspirační zdroj. Chrysippos totiž podle Stobaia v souladu se Zénónem tvrdil, že výjimečné postavení (κατ' ἑξοχήν) mezi prvky náleží ohni, neboť z něj přeměnou (μεταβολή) pocházejí zbylé tři elementy a k němu se zase navracejí.⁵⁰ Simplikios nazval tento proces zhušťování (πύκνωσις) a zřetřování (μάνωσις),⁵¹ a jelikož na počátku stojí oheň, jeho houstnutím postupně vznikají vzduch, voda a země, která je nejhustší. Země pak svým řidnutím přechází ve vodu, z ní stejným procesem vzniká vzduch, načež se lze navrátit k ohni, který je nejjřidší.⁵²

Tato stoická teorie byla dobře zaznamenána i v latinském prostředí. Opětovně lze zmínit kupříkladu Lucretia Cara, který tento postup přirovnal k pouti od nebe (*caelum*) k zemi (*terra*) a od země ke hvězdám (*sidera*), když ho podrobněji popsal takto: Z ohňů (*ignes*) na nebesích vznikají vzdušné vánky (*aurae*), z nich pak déšť (*imber*) a konečně země (*terra*); od země se pak vše nazpět obrací (*reverti*), když nejprve přichází

⁴⁹ DL VII,136–137 (524,16–525,4 Marcovich) = *Stoicorum veterum fragmenta* (= SVF) II,580, vyd. J. von Armin, Stuttgart 1964, str. 180,4–9; srv. k tématu např. F. Karfík, *Předpoklady stoické kosmogonie*, in: *Reflexe*, 18, 1998, str. 15–17; I. Hensley, *The Physics of Stoic Cosmogony*, in: *Apeiron*, 54, 2021, str. 161–187; J. M. Cooper, *Chrysippus on Physical Elements*, in: R. Salles (vyd.), *God and Cosmos in Stoicism*, Oxford 2009, str. 93–117; k inspiraci Platónem a Aristotelem viz také D. E. Hahm, *The Origins of Stoic Cosmology*, Columbus 1977, str. 91–135.

⁵⁰ Stobaios (Ióannēs Stobaíos), *Eclogae physicae et ethicae* I,10, vyd. K. Wachsmuth, Berlin 1884, str. 129,2–11 = SVF II,413 (136,6–14 von Armin).

⁵¹ Simplikios, *In Aristotelis Categorias commentarium* 8, vyd. K. Kalbfleisch, Berlin 1907, str. 269,14–16 = SVF II,452 (149,7–10 von Armin).

⁵² Srv. např. D. E. Hahm, *The Origins of Stoic Cosmology*, str. 57–90.

na řadu vláha (*umor*), poté vzduch (*aer*) a na závěr horké (*calor*).⁵³ Velmi podobný popis přeměny prvků lze nalézt i v *Etymologiích* Isidora ze Sevilly, který zmiňuje jejich souladnou pospolitost (*concordia*), jež by měla být dána přírodním řádem (*ratio naturalis*). Takto hrubnutím ohně vzniká vzduch, který houstne ve vodu, jež tuhne v zemi. Postup však vede i opačným směrem: Země se rozpouští ve vodu, ta řídne ve vzduch a jeho dalším zjemněním je dokončen návrat k ohni.⁵⁴

Lze tedy říci, že základní podoba stoické varianty transmutace prvků vychází z toho, že horké (oheň) přechází v chladné (vzduch), to následně houstne ve vlhké (voda), z něhož se koncentruje suché (země). Navíc od jedné krajnosti lze kráčet k opačné, takže i od země je možné pomocí proměn ve vodu a vzduch dospět zase k ohni. I v tomto případě se zdá, že Boëthiovým veršům tato koncepce odpovídá vhodněji než aristotelská cirkulární verze, kde oproti stoikům chybí potřeba dvou prostředníků mezi ohněm a zemí.

Pravděpodobnost předpokladu Boëthiova využití stoické teorie při výkladu té platónské by mohla posilovat i skutečnost, že samotný Platón v *Timaiovi* přisoudil důležitou roli při transmutaci prvků zhušťování (*πύλσις*) a stlačování (*συνωσθείς*), díky čemuž mohou z ohně postupně vznikat další prvky.⁵⁵ Platónův *Timaios* rovněž poměrně dobře souzní se stoickou kosmologií. Platón uvedl, že každému prvku náleží konkrétní dané místo (*χώρα, τόπος*), což je dáno možnostmi různých prvků hmoty vzájemně se stlačovat a pronikat dalšími prvky.⁵⁶ Veškerenstvo (*τὸ πᾶν*) tak zahrnuje všechny prvky, má kulovitou podobu (*κυκλωτερός*),⁵⁷ na obvodu (*περίοδος*) se nachází sféra ohně, pod níž následují vzduch, voda a země, která je ve středu. Nejaktivnější je prvek ohně, který nejnádhleji proniká do dalších prvků, neboť je nejjemnější (*λεπτός*). Platón proto popisuje různé druhy (*γένος*) ohňů, vzduchu, kapalin i pevných

⁵³ T. Lucretius Carus, *De rerum nat.* I,782–788 (31 Deufert).

⁵⁴ Isidor ze Sevilly, *Etymologiae sive Origines*, XIII,3,2, vyd. W. M. Lindsay, Oxford 1911, I. 8–15. Český překlad týž, *Etymologie XIII–XV*, přel. D. Korte, Praha 2001, str. 37.

⁵⁵ Platón, *Tim.* 58a–61c (český překlad F. Novotný, str. 419–422); obtíž nastává s matematickým výkladem vzniku země, viz např. L. Brisson – S. Ofman, *The Two-Triangle Universe of Plato's Timaeus and the In(de)finite Diversity of the Universe*, str. 500–515.

⁵⁶ Platón, *Tim.* 57c (český překlad F. Novotný, str. 418); srv. např. O. Krása, *Bodies and Space in the Timaeus*, str. 143.

⁵⁷ Platón, *Tim.* 58a–b (český překlad F. Novotný, str. 419). Výklad nabízí např. D. R. Miller, *The Third Kind in Plato's Timaeus*, Göttingen 2003, str. 147–153.

látek země, které se vzájemně prostupují, ale přirozeně směřují k tomu-
to uspořádání, třebaže je jim vlastní věčný (ἀεί) pohyb.⁵⁸ K tomu Pla-
tón dodal, že těžké (βαρύν) směřuje vždy ke středu (τὸ μέσον), kdežto
lehké (κοῦφον) postupuje směrem k obvodu (πέριξ). Tyto pohyby se
obvykle nazývají dolů (κάτω) a nahoru (ἄνω), což je však nepřesné,
protože vesmír má sférický tvar (σφαίροειδής).⁵⁹

Stoikové se v mnohém vyjadřovali podobně. Svět má sférickou po-
dobu (σφαίροειδής),⁶⁰ přičemž uprostřed je země, načež následují sféry
dalších prvků.⁶¹ Nejvýše je oheň, kterému se rovněž říká éther (αἰθήρ),
v němž jsou oběžnice vesmírných těles, pod ohněm se nachází vzduch,
poté je umístěna voda, pod níž je základ (ὑποστάθμη) všeho a střed (τὸ
μέσον), tj. země.⁶² Ve světě neexistuje žádné prázdno, vše je vyplněno
těmito prvky. Každý prvek přirozeně směřuje do středu,⁶³ ovšem dva
živly (oheň a vzduch) lze označit za lehké či postrádající tíži, díky čemuž
inklinují dále od středu než těžké prvky vody a země.⁶⁴ Přirozený pohyb
ke středu a lehkost tendující od středu je u ohně a vzduchu v harmonické
rovnováze,⁶⁵ čímž poskytuje světu stabilní ukotvení, které pomocí sfé-
rického uspořádání drží kosmos v statické pozici.⁶⁶

⁵⁸ Platón, *Tim.* 58c (český překlad F. Novotný, str. 419); B. Sattler, *A Likely Account of Necessity: Plato's Receptacle as a Physical and Metaphysical Foundation for Space*, in: *Journal of the History of Philosophy*, 50, 2, 2012, str. 172–173.

⁵⁹ Platón, *Tim.* 62c–63e (český překlad F. Novotný, str. 423–425); srv. B. Sattler, *A Likely Account of Necessity*, str. 184–187.

⁶⁰ Aetios, *Placita philosophorum* (= *Plac.*), II,2,1, in: *Aëtiana V: An Edition of the Reconstructed Text of the Placita with a Commentary and a Collection of Related Texts*, vyd. J. Mansfeld – D. T. Runia, Leiden – Boston 2020, str. 768,2 = *SVF* II,547 (173,2 von Armin).

⁶¹ *DL* VII,155 (536,15–537,4 Marcovich) = *SVF* II,558 (176,25–28 von Armin).

⁶² *DL* VII,137 (525,5–9 Marcovich) = *SVF* II,580 (180,10–13 von Armin); srv. I. Hensley, *Elements and Matter in Diogenes Laertius 7.137*, in: *Classical Philology*, 118, 2, 2023, str. 273–281.

⁶³ Cicero (Marcus Tullius), *De natura deorum* (= *De nat. deor.*), II,45,115, vyd. J. B. Mayor – J. H. Swainson, Cambridge 2010, str. 44,11–13 = *SVF* II, 549 (173,10–11 von Armin).

⁶⁴ Achilleos Tatios, *De universo* (= *De univ.*), 4,1, in: *Achillis quae feruntur astronomica et in Aratum opuscula*, vyd. G. De Maria, Puurs 2012, str. 10,21–22 = *SVF* II,555 (175,19–21 von Armin).

⁶⁵ Aetios, *Plac.* I,12,4 (496,10–14 Mansfeld – Runia) = *SVF* II, 571 (178,23–26 von Armin).

⁶⁶ Achilleos, *De univ.* 4,1 (10,20–21 De Maria) = *SVF* II, 555 (175,19–21 von Armin); výklad o dvou lehkých a dvou těžkých elementech u stoiků a konzistenci

Takto kosmos setrvává na svém místě. Pro stoické filosofy totiž dále platí, jak zaznamenal Sextos Empeirikos, že rozlišovali mezi veškerenstvem či vesmírem (τὸ πᾶν) a světem (τὸ ὅλον) či kosmem (κόσμος). První lze charakterizovat jako prázdné (κενός) a bezmezné (ἄπειρος), kdežto druhé je konečné (πεπερασμένος).⁶⁷ Diogenés Laertský k témuž dodal, že svět (κόσμος) je obklopen netělesným (ἄσώματος) a nekonečným prázdným prostorem, který může být vyplněn tělesy (σώματα), zatímco v samotném světě není žádné prázdno a vládne tam soulad (σύμπτωια) a harmonie (συντονία).⁶⁸

Jak naznačuje tento výklad, Boëthiovy verše z deváté básně třetí knihy *Útěchy* mohly docela dobře zohlednit právě uvedenou kosmologickou teorii. Vládne-li ve světě (matematická) harmonie a soulad zajišťující, že lehké a těžké prvky jsou ve vzájemné shodě, pak nehrozí, že by se cokoli mohlo dostat do prázdného nekonečna. Stoická koncepce velmi vhodně souzní s tím, že harmonické pouto (*vinculum*)⁶⁹ mezi prvky určitým způsobem zajišťuje, aby oheň nebyl příliš lehký a nepronikl do prázdna, kam by cokoli tělesného mohlo pronikat. Zároveň se pak postará o to, že sféry vody a země nebudou svou tíží soupeřit o středové postavení, neboť prvek země bude přirozeně stabilním základem a středem celého kosmu, v němž chybí místo pro prázdno. Stejně jako v předchozích případech nesouladu mezi platónským a aristotelským výkladem základních prvků hmoty lze konstatovat, že sledované verše *Útěchy* naznačují větší shodu se stoickou koncepcí, již takto Boëthius mohl zahrnout do výkladu Platónova *Timaia*.

5. Závěr

Z těchto rozborů Boëthiových veršů z *Útěchy* III, m. 9 lze vyvodit několik závěrů. Boëthius v centrálním zpěvu *Útěchy* zasazuje své představení prvků hmoty plně do kontextu Platónova *Timaia*. Soulad a har-

této teorie s proklamovaným směřováním všech čtyř prvků ke středu nabízí např. D. E. Hahm, *The Origins of Stoic Cosmology*, str. 110–113.

⁶⁷ Sextos Empeirikos, *Adversus dogmaticos* (= *Adv. math. VII–XI*), III(IX),332, in: *Sexti Empirici Opera*, II, vyd. H. Mutschmann, Leipzig 1914, str. 281,24–30 = *SVF* II,524 (167,10–14 von Armin).

⁶⁸ *DL* VII,140 (527,5–9 Marcovich) = *SVF* II,543 (172,15–19 von Armin).

⁶⁹ Srv. Cicero, *De nat. deor.* II,45,115 (44,14 Mayor – Swainson) = *SVF* II,549 (173,11–12 von Armin).

monie označují matematické pouto, geometrickou úměru, kterou jsou živly přivedeny k harmonické svornosti. Je však zřejmé, že Boëthiem uvedené vlastnosti prvků se s Platónem neshodují. Vyložit je jako soulad platónského a aristotelského učení o základních tělesech hmoty naráží na poměrně zásadní rozpory – (i) ať už se jedná o naznačený harmonický vztah $a/b = c/d$, když ho aplikujeme na primární vlastnosti prvků u Aristotela; (ii) či o přeměnu prvků, která v Aristotelově případě oproti Platónovi umožňuje bezprostřední přechody mezi prvky ohně a země; (iii) nebo o rozpor, jenž plyne z předpokladu, že v aristotelském kosmu by mohl oheň ulétnout a země by se mohla neustále propadat.

Je poměrně málo pravděpodobné, že by si Boëthius podobných neshod při aplikaci aristotelské teorie vlastností živlů na platónský matematický model nebyl vědom. V mnohém ohledu lze říci, že Boëthiovy verše znatelně vhodněji souzní se stoickým učením o živlech, kde platónský matematický rámec vytváří relevantní možnosti jejich výkladu. Už základní vlastnosti prvků (ad i) podle stoiků totiž souzní s deklarovaným analogickým poutem v *Timaiovi* a Boëthiovými slovy o vlastnostech prvků: horký oheň se má k chladnému vzduchu jako mokrá voda k suché zemi. Stejně je tomu se stoickou teorií zhušťování ohně a zředování země (ad ii), která vhodněji odpovídá možnému Boëthiovu výkladu Platónova *Timaia*, než je tomu u cirkulární transmutace prvků v Aristotelově podání, a navíc to vhodněji naznačuje Platónem deklarované dva prostředníky mezi ohněm a zemí. V neposlední řadě (ad iii) pak stoická kosmologie a svázání prvků hmoty souzní s Boëthiovými verši o důležitosti vazeb mezi vlastnostmi prvků, když tato analogická harmonie brání odlétnutí či propadu krajních prvků, což odpovídá stoické vizi prázdného prostoru vesmíru, v němž se nachází kosmos, kde naopak prázdno nenalezneme a vztahy mezi prvky jej drží souladně ve stabilní soudržnosti.

Nelze předpokládat, že by Boëthius ve verších 10–12 devátého zpěvu třetí knihy *Útěchy* beze zbytku prezentoval názory na prvky hmoty podle Platónova *Timaia*. Boëthius totiž uvedl několik tezí, které brání automatickému ztotožnění obou koncepcí. Dobře zdůvodnitelné se však zdá, že Boëthiovou inspirací při vystižení charakteru vlastností prvků a vzájemných vazeb mezi nimi byly zejména stoické teorie o tomtéž problému, jež lze snadněji vyložit v souladu se zněním Boëthiových veršů, než je tomu v případě Aristotela.⁷⁰

⁷⁰ Tento článek vznikl za finanční podpory Evropské unie v rámci projektu REFRESH – Research Excellence For Region Sustainability and High-tech Indus-

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel behandelt Boethius' Verse über die Elemente der Materie und ihre Eigenschaften im neunten Gedicht des dritten Buches der Schrift *Trost der Philosophie*. In diesem Gedicht stellte Boethius die Gliederung und Ordnung der Welt gemäß Platons Dialog *Timaios* dar, beschrieb jedoch die Eigenschaften der Elemente auf eine Weise, die von der platonischen Tradition abweicht. Der Beitrag vergleicht die Möglichkeiten eines aristotelischen und stoischen Einflusses auf Boethius' Charakterisierung der Elemente und die Notwendigkeit ihrer mathematischen Verknüpfung. In Bezug auf geometrische Proportionen, die Umwandlung von Elementen und in Bezug auf die Kosmologie wird darauf hingewiesen, dass die stoischen Theorien über die Elemente Boethius' Worten in *Trost der Philosophie* III, 9 besser entsprechen.

SUMMARY

The paper focuses on Boëthius's verses on elements of matter and their properties in the ninth poem of *Consolation of Philosophy*, Book III. In this poem, while presenting the arrangement and order of the world according to Plato's *Timaeus*, Boëthius described the properties of the elements in a way different from standard Platonic tradition. The paper assesses the possibilities of Aristotelian and Stoic influences on Boëthius's characterization of the elements and the need of a mathematical bond among them. The analysis points out that with regard to geometric proportion, the transmutation of elements, and cosmology, a more appropriate correspondence to Boëthius's precise words in *Consolation* III, m. 9 is provided by Stoic theories of the elements.